

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Forschungen in Ephesos, Band IV (Heft 3). Die Johannes Kirche, Wien, 1951.

Ὑπὸ τοῦ Αἰστριακοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἐξεδόθη ἐσχάτως ὡς 4ος τόμος τῶν *Forschungen in Ephesos* εἰς μέγα σχῆμα, ὅμοιον πρὸς τοὺς τρεῖς προηγουμένως ἐκδοθέντας τόμους, ἀξιόλογον νέον ἔργον, περιλαμβάνον τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ περιφήμου ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, τὰ ἑρείπια τοῦ ὁποίου ἐκτείνονται νῦν ἐπὶ τοῦ λόφου Ἀγιασολοῦκ τῆς παλαιᾶς Ἐφέσου. Εἰς τὴν ἐκδοσιν συνετέλεσε καὶ χορηγία τοῦ Ἀμερικανικοῦ βυζαντινολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Dumbarton Oaks, τοῦ ἐξαρτωμένου ἐκ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard.

Κυριώτερος συγγραφεὺς τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἀρχιτέκτων Dr Hans Hörmann, τὴν γενικὴν ὁμως ἐποπτείαν εἶχεν ὁ γνωστὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης Josef Keil, ἔχων συνεργάτην του τὸν F. Miltner.

Τὸ ἔργον τοῦτο ἐκ 308 σελίδων μετὰ 72 σχεδίων καὶ εἰκόνων ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ 79 προσηρημένων πινάκων μὲ τὰ βασικὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια καὶ φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις τοῦ μνημείου, ἔξ ὧν οἱ 9 πίνακες ἀποδίδονται ἐγχρωμοί, προλογίζω ὁ ὑπογεγραμμένος, κατὰ παρὰκλήσιν τῶν συγγραφέων, περιοριζόμενος εἰς τὰ ἀφορῶντα τὰς παραδόσεις περὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τάφου τοῦ Θεολόγου καὶ συσχετίζων αὐτὰ πρὸς τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν μου. Τὸ ἱστορικὸν τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἀξιολόγου τούτου μεγάλου ἱεροῦ, τοῦ κατέχοντος ἐξέχουσιν θέσιν, ἔχει ὡς ἑξῆς :

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς Σμύρνης καὶ τῆς ἐνδοχώρας αὐτῆς, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μου ἀνέθεσε τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ χώρου ἐπὶ τοῦ λόφου Ἀγιασολοῦκ τῆς Ἐφέσου, ἔνθα μεγάλοι ὄγκοι ἐκ καταπεσόντων τμημάτων ὑπεδήλουν ὅτι ἐκρύπτετο κάτωθεν αὐτῶν μεγάλων διαστάσεων χριστιανικὸν κτίσμα, πιστευόμενον ὡς ὁ ναὸς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Εἰς τὴν Ἐφεσον εἰργάσθησαν τὸ θέρος τῶν ἐτῶν 1921 καὶ 1922, ἀπεκάλυψα τὰ δύο τρίτα τοῦ μνημείου καὶ τὸ συγκρότημα τοῦ Μουσουλίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Ἰουστινιανείου ναοῦ. Τῷ 1924 ἐδημοσίευσα μελέτην περὶ τῶν ἀνασκαφῶν μου ἐν τῷ Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ (τόμ. 4, σελ. 81 – 226), ἥτις ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον, λόγῳ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἀποκαλυφθέντος σεβασμίου μνημείου τῆς χριστιανωσύνης τοῦ περικλείοντος τὸν τάφον τοῦ Εὐαγ-

γελιστοῦ. Ἀτυχῶς, ἔνεκα τῆς ἐπελθούσης μικρασιατικῆς καταστροφῆς, δὲν ἠδυνήθη νὰ ὀλοκληρώσω τὴν ἀνασκαφὴν. Εὐτυχέστεροι ἐμοῦ οἱ Αὐστριακοὶ ἀρχαιολόγοι, κατόπιν ἀδείας τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἐπελήφθησαν τοῦ ἔργου κατὰ τὰ ἔτη 1929 καὶ 1930 καὶ ἔφερον τοῦτο εἰς πέρας.

Κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθη πρῶτον ἡ διὰ δύο τρούλλων καλυπτομένη μακρὰ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροσκήμου ναοῦ, ἣτις μόλις εἶχε προσδιορισθῇ ὑπ' ἐμοῦ, εὗρεθεῖσα πλατυτέρα τῶν λοιπῶν, ἥτοι μετὰ διαδρόμων ἐκατέρωθεν εἰς τὸ μέσον καθωρίσθη ἡ ὑπαρξίς ἄμβωνος, καλύπτοντος προγενέστερον μωσαϊκὸν δάπεδον. Κατόπιν ἦλθεν εἰς φῶς ὁ νάρθηξ, ἡ πρόσοψις τοῦ ὁποίου εὗρέθη εἰς ὕψος τριῶν μέτρων καὶ ὁ μεταγενέστερος στενὸς ἐξωνάρθηξ. Εἰς τὸν βόρειον διάδρομον, καὶ ἀνατολικῶς τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος, ἀπεκαλύφθη κρήνη ἀπολήγουσα εἰς ἀέτωμα, ἐπιμελῶς διὰ μαρμάρων ἐπενδεδυμένη, μεταγενεστέρως ἐποχῆς. Τέλος προσδιωρίσθη τὸ εὐρὸν τρίσιτων αἵθριον.

Ἐκ τοῦ λοιποῦ ναοῦ ἀνεσκάφη τελείως ἡ νοτία κεραία, ἣτις διέσωζε καὶ τμήματα τοῦ ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν δαπέδου, ἐκατέρωθεν δὲ τῆς ἀνατολικῆς κεραίας ἀπεκαλύφθησαν τετράγωνοι θάλαμοι καὶ ἀνατολικώτερον τὰ κλιμακοστάσια. Οὕτω συνεπληρώθη ἡ κάτοψις ὀλοκλήρου τοῦ Ἰουστινιανείου κτίσματος, ὅπερ παρουσίασε θαυμαστὴν ἐνότητα καὶ ὁργανικὴν συνένωσιν περικέντρου καὶ ἐπιμήκους ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς κατόψεως, τῶν μετρικῶν σχέσεων, τοῦ ὕψους τῶν κιόνων καὶ τῶν διασωθέντων τμημάτων, ὥς καὶ ἐκ τῶν λειψάνων τῶν θόλων, ἐπεχείρησεν ὁ ἀρχιτέκτων Hans Hörmann ἀρίστως τομὰς καὶ ἀναπαραστάσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ τοῦ Ἰουστινιανείου κτίσματος, λαμβάνων προσέτι ὑπ' ὄψιν τὰς ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς καὶ τὰς λύσεις τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἀντιρρήσεις θὰ εἶχέ τις μόνον διὰ τὰς ἀντηρίδας, τὰς ὁποίας ὁ Η. προσθέτει εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ σύστημα τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, αἵτινες ὅμως ἐκεῖ εἶναι μεταγενέστεραι—ὅπως καὶ αἱ μεγάλαι πλάγαι. Ἐπίσης παρατηροῦμεν ὅτι διὰ τὴν στέγασιν τοῦ νάρθηκος εἶναι προτιμότερα εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν σειρὰ σταυροθολίων, ὅπως ἀπαιτεῖ ἄλλως τε καὶ ἡ κάτοψις, παρὰ σειρὰ τρούλλων ὅπως ἀποκαθιστᾷ ὁ Η. διὰ νὰ συμφωνῇ πρὸς μεταγενεστέραν μαρτυρίαν, καθ' ἣν ὁ ναὸς εἶχεν ἔνδεκα τρούλλους. Ἡ ὑπαρξίς σειρᾶς τρούλλων θὰ ἠδύνατο νὰ συνδεθῇ πρὸς ἐπισκευὰς τῆς ἐποχῆς τῆς προσθήκης πιθανῶς τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ναοῦ μωσουλίου τοῦ Θεολόγου γίνεται, ὅπως ἡ ἡμετέρα, μέ τινα διαφοράν, ὥς ἐκ τῆς πιστοποιηθείσης εὐρύνσεως τοῦ συνθρόνου κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα.

Ἡ μεγάλη ἀνακάλυψις τῶν αὐστριακῶν ἀνασκαφῶν ὑπῆρξεν ἡ κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ μωσουλίου εὗρεσις τοῦ ὑπογείου συγκροτήματος τοῦ τάφου

τοῦ Θεολόγου (ἐξ οὗ εἵχομεν προφθάσει ν' ἀνεύρωμεν μόνον τὸ στόμιον τοῦ δρύγματος) ὑπὸ μορφὴν μικρᾶς κατακόμβης (ἢ confessio), προστιτῆς διὰ διαδρόμου καὶ μικρᾶς κλίμακος. Τὸ ἀρχαιότερον τμήμα αὐτῆς, τὸ εὐρισκόμενον ἀκριβῶς κάτωθεν τῆς ἁγίας Τραπεζῆς, θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφάντων ὡς ὁ τάφος τοῦ Θεολόγου, χρονολογεῖται δὲ ἐξ εὐρεθέντος κωνσταντινείου νομίσματος οὐχὶ πέραν τοῦ 320 μ.Χ.

Ἐπιμελὴς ἔρευνα πέριξ τοῦ συγκροτήματος τοῦ ὑπογείου τάφου ἔφε-
ρεν εἰς φῶς λείψανα τοῦ μανσωλείου, ὅπερ ἀρχικῶς ὡς αὐτοτελὲς κτήριο
περιέβαλλε τὸν τάφον τοῦ Θεολόγου, κατόπιν δὲ τοῦτο, εἰς προῖουστινιάνειον
ἐποχὴν, ἀπετέλεσε τὸ κέντρον μεγάλης σταυροσχήμου ξυλοστέγου βασιλικῆς,
κύρια σημεῖα τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀποκατάστασις
αὐτῆς νὰ γίνεταί πλήρης.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δαπέδου τοῦ μανσωλείου εὐρέθησαν : πίθος
καὶ ἄγωγοι ὕδατος τοῦ ἁγιάσματος, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὰς πηγὰς (Κύριλλος
Ἀλεξανδρείας), προερχόμενα ὁμῶς ἐκ τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς, καθὼς
καὶ τὰ ἀλλεπάλληλα στρώματα τῶν διαφόρων ἐποχῶν.

Ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων λειψάνων τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου τοῦ μανσωλείου
ἢ Μαρτυρίου, ὁ Hörmann προβαίνει εἰς τὴν ἀναπαράστασιν ἀφ' ἑνὸς τῆς
κατόψεως αὐτοῦ ὡς τετραγώνου, ἐνισχυομένου κατὰ τὰς γωνίας διὰ τεσσά-
ρων πεσσῶν ἔχόντων πρὸ αὐτῶν τέσσαρας κίονας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς πιθα-
νῆς ἀνωδομῆς τοῦ Μαρτυρίου ὡς κυβικοῦ κτίσματος, μετὰ τῶν θυρῶν εἰς
ἐκάστην πλευράν, ἔχοντος τὸν κεντρικὸν χῶρον ὑψηλότερον στεγαζόμενον διὰ
σταυροθολίου στηριζομένου ἐπὶ τῶν τεσσάρων κίωνων.

Ἡ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν προσδιορισθεῖσα προῖουστινιάνειος σταυρόσχη-
μος βασιλικὴ (Ε' αἰ.) ὀλίγον μικροτέρα τῆς ἰουστινιανείου, εὐρέθη ἔχουσα
πεντάκλιτον τὴν Α. κεραίαν, τρικλίτους τὰς λοιπὰς, τὴν δὲ ἀνατολικὴν μικρο-
τέραν, ὅπως καὶ ἡ ἰουστινιάνειος, μετὰ εὐρέος νάρθηκος, ἑξωνάρθηκος καὶ
προπύλου. Ἀξιόλογα λείψανα τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου ἐκ τῶν συνήθων κατὰ
τὸν Ε' αἰῶνα γεωμετρικῶν σχεδίων εὐρέθησαν εἰς τὴν δυτικὴν καὶ ἀνατολικὴν
κεραίαν, ἄριστα ἔγχρωμα ἀντίγραφα τῶν ὁποίων προσάγονται εἰς ἑξ πίνακας.

Ὁ Hörmann ἀποκαθιστᾷ τὴν ξυλόστεγον, σταυρόσχημον βασιλικὴν τοῦ
Ε' αἰῶνος, ἄνευ ὑπερῶν, δέχεται δὲ ὅτι περιέκλειεν αὕτη εἰς τὴν διασταύ-
ρωσιν τῶν κεραίων αὐτούσιον τὸ ἀρχικὸν μανσωλεῖον μὲ τοὺς ὑψηλοὺς του
τοιχοὺς καὶ τὴν στέγην του καὶ ὅτι διηνοίχθη μόνον ἡ ἀνατολικὴ πλευρά,
κτισθέντος ἐκεῖ συνιθρόνου πολυγωνικοῦ ἑξωθεν, τὰ θεμέλια τοῦ ὁποίου
εὐρέθησαν. Ἡ ἀποκατάστασις αὕτη Ἰδυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ. Ἡ
ὑπαρξὶς κλειστοῦ τετραγώνου κτίσματος καταλαμβάνοντος δλόκληρον τὴν δια-
σταύρωσιν τῶν κεραίων τῆς βασιλικῆς, δὲν εἶναι μόνον οἰκοδομικῶς δυσά-
ρεστος, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικῶς ἀπαράδεκτος, διότι τὸ μανσωλεῖον θ' ἀπέ-
κλειε τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὰς τρεῖς κεραίας καὶ θὰ ἠχρήστευεν αὐτάς,

καθιστώσα αδύνατον τὴν παρακολούθησιν τῆς τελουμένης λειτουργίας, εἴτε δεχθῶμεν ὅτι αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν τοῦ μανσωλείου εἴτε εἰς τὴν τῆς ἀψίδος τῆς βασιλικῆς.

Ἡ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα μετατροπὴ πολλῶν μικρῶν μαρτυριῶν εἰς μεγάλας ἐκκλησίας προϋποθέτει κατεδάφισιν τῶν πρώτων. Διὰ τὴν μορφήν τοῦ μανσωλείου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ε' αἰῶνος θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν λύσιν παρομοίαν πρὸς τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν εἰς τὸν ἰουστινιάνειον ναόν, ἥτοι περιορισμὸν τοῦ ἱεροῦ χώρου τοῦ μανσωλείου διὰ «κιγκλίδων»—χαμηλῶν ἢ ὑψηλῶν—ὁμοίων πρὸς τὰς τῶν παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων, ὡς καὶ σύνθρονον μετὰ ἁγίας τραπέζης.

Τὴν μελέτην συμπληρώνουν τὰ ἀνευρεθέντα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμητικὰ μέλη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ κιονόκρανα τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς κεραίας, φέροντα μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας.

Ἀκολουθοῦν : σύντομον ἄρθρον τοῦ Miltner περὶ ἀνευρεθέντων ἐν τοιχισμάτων ἀρχαιότερων ἀναγλύφων μονομάχων τοῦ Β'—Γ' μ.Χ. αἰῶνος καὶ μελέτην τοῦ J. Keil περὶ τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας οὗτος ἐρμηνεύει μετὰ ἰδιαζούσης φιλολογικῆς ἀναλύσεως. Ἐξ αὐτῶν αἱ χριστιανικαὶ εἶναι ἐλάχισται, σπουδαιότεραι δὲ αἱ προχριστιανικαί, ληφθεῖσαι ἐξ ἐθνικῶν κτηρίων τῆς Ἐφέσου καὶ χρησιμοποιηθεῖσαι ὡς οἰκοδομήσιμον ὑλικόν. Αἱ χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀναφέρονται, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς ἐπικλήσεις πρὸς τὸν Θεολόγον καὶ μόνον τρεῖς ἔχουσι τὴν μορφήν ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, διασφζομένων δύο χρονολογιῶν (ἀρ. 2 καὶ 7). Εὐστόχος εἶναι ἡ ὑπόθεσις τοῦ Keil ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐπιγραφή ἡ ἀναγράφουσα τὸ ἀξίωμα πατρικίου καὶ στρατηγοῦ θὰ ἡδύνατο νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν ἀνευρεθεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ χρονολογίαν παρὰ τὴν πύλιν τοῦ νάρθηκος, ὅποτε δέον νὰ δεχθῶμεν τὴν διόρθωσιν τοῦ Grégoire (Byzantion, Α', σ. 710 : ζφ' = 942)· σπουδαιότητά τινα ἐνέχουν καὶ τὰ ἀναγνωσθέντα χαράγματα εἰς τοίχους τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὴν ἀνευρεθεῖσαν κρήνην.

Εἰς τελευταῖον κεφάλαιον γίνεται ὑπὸ τοῦ Hörmann σύντομος τυπολογικὴ ἐξέτασις καὶ τοποθέτησις τῆς βασιλικῆς τοῦ Ε' καὶ τοῦ Σ' αἰῶνος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Γενικῶς ἡ ὅλη ἐργασία εἶναι ὄντως ὑποδειγματικὴ, διακρινομένη διὰ τὴν ἐξαντλητικὴν ἀνάλυσιν καὶ ἀκριβεστάτην περιγραφὴν ὅλου ἀνεξαίρετως τοῦ ὑπάρχοντος καὶ τοῦ ἀνευρεθέντος ὑλικοῦ καὶ διὰ τὴν ἐμπεριστατωμένην ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐμβάθυνσιν αὐτοῦ.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ